

مقاله حاضر متن رساله مختصریست
در بیان دوازده مقام موسیقویست و چهار
شعبه و شش آواز و واضح هر مقام و نام او
و اینکه متعلق بکدام برج از بروج
دوازده گانه است و ادای آن در چه هنگام
و برای چه مرضی مفید میباشد ، تألیف
خواجه عبدالرحمن بن سیف الدین غزنوی
این رساله در عهد ناصرالدین شاه
باهتمام حاج محمد ابراهیم متخلص بمشتری
در جزو مجموعه ای بنام شمس المناقب نوشته
شده ، چون از نظر عقاید پیشینیان درباره
موسیقی و اصطلاحات موسیقی ایرانی قابل
توجه میباشد از این روز در مجله موسیقی بچاپ
میرسد و امیدست در آینده ، باز این گونه
مطالب مربوط بموسیقی ایرانی درج گردد
تا باشد که این رشته کسبخته میان هنر-
مندان قدیم و جدید دوباره به هم وصل
گردد .

ی . ذکاء

پروژه گاه علوم اسلامی و معارف فرهنگی

رساله
رساله جامع موسیقی در بیان
دوازده مقام موسیقی و بیست و چهار شعبه و شش آواز
و
تعلق هر مقام یکی از بروج دوازده گانه
و
اینکه ادای آن در چه وقت برای چه مرضی مفید است

بسم الله الرحمن الرحيم

چنین گوید خواجه عبدالرحمن بن سیف الدین غزنوی که علم موسیقی هلم
شریفی است و دانستن آن برای اطبا و حکما فواید زیاد بخشیده آنچه از کتب این
علم مطالعه نموده ام مختصری بیان میشود :

آورده اند که فیثاغورث روزی بیازار آهنگران رسید از کوفتن آهن با پتک بر روی سندان آوازی شنید. مطبوع طبعش گردید، کمره مت استوار کرد «عود» را وضع نمود هفت برده برو بست بعد هفت کوکب. یکی از شاگردانش يك برده برو علاوه ساخت بهمین وضع بود تا عهد سلطان او یس، چهار برده دیگر بر او افزودند بعد دوازده برج. دوازده «مقام» در صورت بر او قراردادند و بیست و چهار «شعبه» متعلق باین دوازده مقام اختراع نمودند که هر دو شعبه بسته بيك مقام است باصطلاح اهل صوت، «فراز» و «نشیب» یا «پست» و «بلند».

اینها اسامی دوازده مقام است که استادان «علم موسیقی» و «اهل آواز» آنها را بدینگونه ترتیب داده اند:

- ۱- «اصفهان» ۲- «راست» ۳- «عشاق» ۴- «حسینی» ۵- «کوچک»
- ۶- «بوسلیک» ۷- «نوا» ۸- «بزرگ» ۹- «حجاز» ۱۰- «رهاوی» ۱۱- «عراق»
- ۱۲- «نیریز».

و اسامی بیست و چهار «شعبه» اینست که هر شعبه بچه مقام متعلق است:

- ۱- «دوگاه» ۲- «سه گاه» ۳- «چهار گاه» ۴- «پنجگاه» ۵- «مجر»
- ۶- «حصار» ۷- «مبرقع» ۸- «نیریز» ۹- «نشابورك» ۱۰- «رهاب»
- ۱۱- «عراق» ۱۲- «مقلوب» ۱۳- «رکب» ۱۴- «بیات» ۱۵- «زابل»
- ۱۶- «اوج» ۱۷- «نوروزخارا» ۱۸- «ماهور» ۱۹- «عشیران» ۲۰- «نوروز
- صبا» ۲۱- «همایون» ۲۲- «نہضت» ۲۳- «غزال» ۲۴- «نوروزعجم».

استادان موسیقی مبنای «درآمد» آوازا بر اینگونه نهاده اند که هر يك از دو مقام يك مقام را گرفته اند. چنانکه اصفهانرا از «تیزی» را و «نرمی» عشاق. کوچک را از تیزی رهاوی و نرمی عراق. بزرگ را از تیزی حجاز و نرمی نوا گرفته و همه را بر این ترتیب قراردادده اند.

مولانا «کوکبی» گوید: گاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

ذراه راست چو آهنگ میکنی بحجاز

ز اصفهان گذری در ره عراق انداز

بناقه زنکله در برده رهاوی بند

ببوسلیک حسینی صفت بر آ آ آواز

مشوبزرگ ذراه نیاز کوچک باش

درین مقام به عشاق بینوا پرداز

بدانکه مقصود از فراز و نشیب یا پستی و بلندی که شعبه نام نهاده اند نرمی

و تیزی آوازا است بدینگونه:

دوگاه از نرمی حسینی، مجبر از تیزی او، مبرقع از نرمی راست، و پنجگاه از

تیزی او. سه گاه از نرمی حجاز، حصار از تیزی او. مخالف از نرمی عراق مقلوب از

تیزی او. عشیران از نر می بوسلیک نورو صبا از تیزی او. نورو غرب از نر می
رهاوی چهار گاه از تیزی او. زنگله از نر می نیر بزغرا ل از تیزی او. همایون از نر می
بزرگ نهات از تیزی او .

جای دیگر استادان فن چنین دانسته اند :

مقام راست گنج رنج گاه است	مبرقع لازمش با پنجگاه است
حجاز آمد یکی نخل ثمر ور	سه گاهست و حصار آن نخل را بر
ز اصفهان کسی کو گشت آگاه	به نیریز و نشابورک برد راه
عراق عشرت افزا هست محبوب	کهی روی عراق و گاه مقلوب
چو سازی پرده عشاق را ساز	نغم در زابل و در اوج انداز
حسینی کسز مقاماتست بهتر	دو گاه آمد پسند او و محبر
چواندر بوسلیک اندر زنی چنگ	عشیران و صبا را ساز آهنگ
نوا را کز وی افتد در جهان شور	بر و نورو زخارا دان و ماهور
بزرگ آمد چوشاه چنگ کرده	همایون و نهضت از وی دو پرده
پس از زنگوله اندر نغمه قوال	سراید چار گاه آن گاه غرال
مقام کوچک اردانی توانسی	که در کب بیاتی بیت خوانی
رهاوی شد بنوروز عرب رام	ز نورو زعجم برد از دل آرام
دو فرع از بهر اصلی بیان ساخت	کنون باید بتنریش عیان ساخت
حقیقی هست هر اصلی و اوچی	چو در یاکش بود جزری و موجی
حقیقت فرع را اول بود جای	بود فرع دوم را اوج مساوی
باین ترتیب تا آخر نوشتم	نر بردار ازین تخمی که کشتم

دیگر استادان موسیقی همه اینها را شش آواز قرار داده اند مولانا کوکبی
همانا در سلطانیه آن شش آواز را اینطور بنظم در آورده است :

کبشت مایه و کردانیه چو بر آخوانی م انسان

نوا ز پرده نورو و سلمک و شهناز

هر دو مقام را يك آواز گرفته چنانکه « کردانیه » از تیزی راست و نر می
اصفهان . نورو زخارا از تیزی نوا و نر می بزرگ . « شهناز » از تیزی حسینی و نر می
حجاز . « سلمک » از تیزی بوسلیک و نر می عراق .

هر آهنگ را نیز باین رنگ گرفته اند . غرال از تیزی نورو زعجم و نر می
شهناز و بسته نگاردا از تیزی کردانیه و نر می سلمک .

بدانکه هر مقام و دو شعبه را يك آواز قرار داده اند و آن دو آواز را يك آهنگ
نام کرده اند و گفته اند موسیقی هجده « بانک » است از این قرار :

برده راست دو بانک و نیم آواز است .

حجاز دو بانک بود .

- بزرگ يك بانگ و نیم است .
- حسینی يك بانگ است .
- عشاق يك بانگ .
- کوچک دو بانگ .
- باقی بدین قیاس .

استادان این علم گفته اند دوازده مقام سی و شش بانگ است که در هر مقامی سه بانگ ادا میشود . مثلا حسینی، پستی او یک بانگ بلندی از یک بانگ «عرصه» او یک بانگ باقی مقامها بهمین قانون از پستی و بلندی و عرصه مقام حسینی است . هر مقام که دو شعبه دارد پستی او را مبرقع گویند بلندیش را پنجگانه خوانند و خواجه عبدالرحمن غزنوی گوید : من دوازده مقام را بطور مختلف بخش و قسمت کرده ام :

- يك قسم گفته ام حسینی را درشش پرده ادا باید نمود .
- راست را هم درشش پرده .
- قسم دیگر عشاق را در چهار پرده ادا می باید کرد .
- کوچک را نیز در چهار پرده .
- قسم دیگر اصفهان در چهار پرده .
- حجاز هم در چهار پرده .
- قسم دیگر رهاوی را در سه پرده ادا می باید کرد .

و اندر درآمد آواز شرطها لازم است . در زمان سلطان ابوسعید دیدم آواز را از سه محل ادا می نمودند . « قلبی » و « دماغی » و « حلقی » اما آواز حلقی که حنجره باشد از هر چه بخواهی بهتر است و آواز دماغی هم فی الجمله گوشه نرمی دارد . و آواز قلبی تر و خشک است .

حکما دوازده مقام را از دوازده برج استخراج نموده اند چنانکه کوکبی گوید :
 راست میگوید حمل نور اصفهان جوزا عشاق
 کوچک از سلطان اسد باخوثیه نیریز از عراق
 سنبله دارد حجاز و ماه میزان بسوسلیک
 عقرب و قوس از حسینی و رهاوی بی نفاق
 جدی اندر زنگله باید بدلو اندر نوا
 حوت را نیریز خواند با بزرگ بسی نفاق
 تاثیر مقامات را هنگام ادا کردن آواز در فرح و اندوه ، صحت و مرض اینگونه بیان کرده اند :

نظم

در بزمگاه سلطان ای بلبل ثنا خوان بنماریه صوایی تا تازه داریم جان

راه عراق بسیر وز دل غمی بدر کن
 افکنده نغمه نو عشاق در حسینی
 از زنگله دل من پیوسته درخروش است
 ای اوستاد بر بطن من کوچک تو باشم
 قولی است بشنوا من شاید که راست باشد
 سوی حجاز بگذر از بهر وصل جانان
 در بوسلیک آن به گردی کنون غزلخوان
 خاصه چو پرده سازی از نغمه صفاهان
 خواهم کتی بزرگم در بارگاه سلطان
 در پرده رهاوی بانگ هزار دستان

بعضی گویند که دوازده مقام را افلاطون ازدوازده برج و تاثیراتش اخذ نموده
 از خاصیتش افلاطون گوید : مقام عشاق فایده دارد برای مرضهای مزمن مهلك مثل
 امراض قدمین و نقرس و باد های گرم و خشك و تر و عشاق را از برج عقرب و تاثیرش
 گرفته و گفته :

بخوان عشاق را در روز مجبور شوی چون از وصال دوست مهجور
 و افلاطون گوید : مقام راست خواندنش از برای مرض فلج و لفوه نافعست در
 فصل حمل باشعه مبرقع و شعبه پنجگانه و قتش زوال ظهراست .

بوقت استوا گسر راست خوانی شوی مشهور اندر خوش بیانی
 و مقام زرک را گوید که خاصیت خواندن و آوازش اینست که بیچش دل را
 میکشاید و برای قولنج نافعست و شنیدنش ذهن را صافی میکند . و تاثیرش را از برج
 اسد دانسته با شعبه همایون و نهفت .

بخوان از بعد خفتن شب با آواز بزرگ ای عنده لب نغمه پرداز
 و مقام رهاوی را گوید نافعست بجهت مرض تشنج و لفوه و اختلاج و مفاصل و
 درد پشت . تاثیرش را از برج حوت دانسته با شعبه نورو زعرب و شعبه نورو زعجم .

براق خود فراز عرش راند چو قرآن در رهاوی صبح خواند
 و مقام حجاز را گوید از برای درد پهلو نافعست و حبس البول را می کشاید و
 درد گوش را فایده میدهد و برانگیزنده ریاح است . تاثیرش را از برج سنبله گرفته
 با شعبه سه گاه و حصار .

نماز خفتنت گردد نکو حال اگر خوانی حجاز ای نیک افعال
 و مقام نوا را گوید برای عرق النسا و درد مفاصل و درد های سرین در کبتین
 مفید است و از قلب و دماغ خیالات و تفکرات باطل را بر طرف میکند و خاطر را خوش
 میسازد . تاثیرش را از برج قوس گرفته با شعبه نورو زخارا و ماهور .

اگر در نیم شب خوانی نوا را کشایی جمله در های سما را
 و مقام حسینی را گوید شنیدنش حرارت زیادی بدن را می نشاند و قوت قلب
 را نافع است . تاثیر از برج جدی با شعبه دو گاه و شعبه مجبر .

چو خوانی حسینی اول روز جهان گیری چو مهر عالم افروز
 و مقام بوسلیک را گوید : برای رفع درد ران نافعست و بیچه را بجهت نسوان
 در رحم نگاه میدارد . تاثیرش از برج میزان با شعبه نورو ز صبا و شعبه عشیران

کجا ماند نماز دیگرش هوش کسی کو بوسلیک آیدش در گوش
 و مقام اصفهان را گوید برای امراض سرد و خشک نافع است و تاثیرش را
 از برج تور گرفته با شعبه نیریز و نسا بوردک .
 اگر خوانی صفاهان در سحرگاه شوی از جمله اسرار آگاه
 و مقام زنکوله را گوید برای امراض کبد و طپش دل و تشنگی نافعست و هیجان
 خون فاسد را در بدن مینشانند و خون صالح را زیاد میکند و کرده و کبد را قوت
 میدهد و تاثیرش از برج دلو گرفته با شعبه چارگاه و غرال .
 اگر زنکوله را خوانی تو در شام شود شام تو همچون روز بدرام
 و مقام کوچک را گوید : خواندنش درد سپرز و وضعف دل را مفید است و اعصاب
 را قوت میدهد . تاثیرش از برج سرطان با شعبه رکیب و بیات .
 شفا یابد ز کوچک در نیازش چو خوانی در میان دو نمازش
 و مقام عراق را گوید : شنیدنش برای مزاجها و دفع سرسام و خفقان و مالیخولیا
 نافع است . تاثیرش از برج جوزا با شعبه مقلوب و شعبه مخالف .
 روی بر آسمان کردی چو ماهی اگر خوانی عراق چاشتگاهی .

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
 پرتال جامع علوم انسانی